

УДК: 821.163.3.09-31 Стојановски Д.
DOI: 10.55302/PS24222081mg

**СПРАВУВАЊЕТО СО ТРАУМАТСКИТЕ ИСКУСТВА
НАСТАНАТИ КАКО ПОСЛЕДИЦА НА ИСЧЕЗНУВАЊЕТО
(Давор Стојановски *Ноктиџе кога заспивавме во Помпеја*)**

Јасмина Мојсиева-Гушева

Институт за македонска литература, Скопје
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

ORCID ID: 0000-0002-3513-0708

Клучни зборови: психолошка траума, нарација од три гледни точки, индиректност, отсуство, молк, неизречено, повторувачки слики, страв, вина, неизвесност, агресија, тага, болка, морални дилеми.

Резиме: Во оваа статија се задржуваме на толкувањето на траумата преку доминантниот западен модел на културна траума, кој, во голема мера, се потпира на Фројдовиот концепт на траумата и на нејзините психолошки последици. Тие ја вклучуваат неспособноста на трауматизираниот субјект да ја артикулира својата траума, го отвораат прашањето за доцнењето на траумата фокусирајќи се првенствено на јазот меѓу трауматското искуство и уметничкиот исказ.

Последиците што ги остава траумата практично се аплицирани преку анализата на романот *Ноктиџа кога заспивавме во Помпеја* на македонскиот автор Давор Стојановски, во кој, како референтни точки, се земени повеќе сегменти. Како централна точка, при анализата, е посочено исчезнувањето на двата главни лика околу чие отсуство се плете целото дејство на романот.

Наративите на траумата често се нарекувани наративи на индиректност, во кои текстуралните недоречености се индекси што укажуваат на отсутен, трауматичен референт. На индиректноста во раскажувачката постапка упатува фокусираноста кон друг настан (сообраќајната несреќа), но и самиот наслов на романот, со споменувањето на античкиот град Помпеја, на кој се надоврзуваат различните асоцијации на читателите. Ним им е дадена активната задача да ги пополнат кстуалните празнини според сопствените расудувања. Недоволноразвиената историска аналогија во овој роман е само првичен обид на авторот да покаже дека нелинеарниот или фрагментираниот начин на раскажување може да имитира симптоми на траума

на формално ниво, какви што се молкот и повторувачките слики, карактеристични за посттрауматскиот стрес. Молкот на протагонистката Сара е искористен да се развие приказната во две насоки: во повторувачките сомничаво-агресивни доживувања и однесувања на вториот наратор (мајката Каја), кои го менуваат целиот нејзин живот, и во неможноста за откривање на мистеријата, која ја носи во себе г-ѓа Новицка (остарената Сара), како трет наратор во романот.

Идејата, дека романот може да содржи нешто неизречено, нешто што не може лесно да се именува, но што се појавува низ него на сложен начин, лежи во основата на теориска разработка на оваа статија. Авторот Стојановски не само што им пристапува на предизвиците на пренесувањето на траумата само во однос на границите на јазикот или на нарацијата, туку тој, преку овој роман, истакнува и други причини за настанување на траумата, како што се несовршеноста на современото општество, процесот на растење и односот родители – деца. Токму емотивните страдања на родителите на исчезнатите протагонисти ја чинат наративната структура на целиот роман. Затоа и нашата анализа се потпира на сегментите: исчекување, верба, страв, агресивност, тага, болка и морални дилеми, кои ги чувствуваат родителите на исчезнатите.

**DEALING WITH TRAUMATIC EXPERIENCES OCCURRING AS
A CONSEQUENCE OF DISAPPEARANCE**
(Nights When We Fell Asleep In Pompeii by Davor Stojanovski)

Jasmina Mojsieva-Guševa
Institute of Macedonian Literature, Skopje
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
ORCID ID: 0000-0002-3513-0708

Key words: psychological trauma, narration from three points of view, indirectness, absence, silence, the unspoken, repetitive images, fear, guilt, uncertainty, aggression, sadness, pain, moral dilemmas

Summary: In this paper, we dwell on the interpretation of trauma through the dominant Western model of cultural trauma which relies heavily on the Freudian conceptualization of trauma and its psychological consequences. This includes the traumatized subject's inability to articulate their trauma, raising of the question of trauma's delay by

focusing primarily on the gap between traumatic experience and artistic expression.

The consequences left by trauma are practically explored through the analysis of the novel *The Night We Slept In Pompeii* by the Macedonian author Davor Stojanovski, with several segments taken as reference points. The central point of the analysis is the disappearance of the two main characters around whose absence the entire action of the novel is woven.

Narratives of trauma are often called narratives of indirection, in which textual indeterminacy is indexical to an absent, traumatic referent. The indirectness in the narrative procedure is indicated by the focus on another event (the traffic accident), but also the title of the novel itself with the mention of the ancient city of Pompeii, to which the various associations of the readers are connected. They are given the active task of filling in the textual gaps according to their own reasoning. The underdeveloped historical analogy in this novel is only the author's initial attempt to show that a non-linear or fragmented way of storytelling can mimic symptoms of trauma on a formal level, such as silence and repetitive images characteristic of post-traumatic stress. The silence of the protagonist Sarah is used to develop the story in two directions: in the repeated suspicious and aggressive experiences and behaviors of the second narrator (the mother Kaya) that change her entire life and in the impossibility of discovering the mystery that is carried by Mrs. Novitska (the aged Sarah) as the third narrator in the novel.

The idea that a novel can contain something unspoken, something that cannot be easily named, but which emerges through it in a complex way, underlies the theoretical elaboration of this paper. The author Stojanovski not only approaches the challenges of transmitting trauma only in terms of the limits of language or narration, but through this novel he also points out other reasons for the occurrence of trauma such as the imperfection of modern society, the process of growing up and the relationship between parents and children. It is precisely the emotional sufferings of the parents of the missing protagonists that constitute the narrative structure of the entire novel. That is why our analysis relies on the following segments: anticipation, faith, fear, aggressiveness, sadness, pain and moral dilemmas felt by the parents of the disappeared.

Траумата како човечко искуство

Траумата како дел од индивидуалното и од колективното човечко искуство е присутна постојано во историјата на човештвото. Таа се среќава насекаде, во сите општествени средини, во сите периоди од историскиот и од индивидуалниот развој на единката, во сите социоекономски слоеви на општеството. Во основа таа е дел од еволутивниот и од растечкиот процес и на поединецот и на колективот, кои се принудени да развијат начини на прилагодување и на преживување во исклучителните околности на животната средина и во непосакуваните односи со другите индивидуи. Справувањето со трауматските искуства претставува човечка интелегентна реакција во различни кризни ситуации, преку која, тој се труди да опстане и да го сочува својот интегритет и стабилност. При тоа се користат најразлични физички техники, се развиваат бројни психички стратегии, кои би помогнале да се постигне крајната цел, да се остане жив и неповреден.

Трауматските искуства, кои најчесто се придружени со агресивност, со континуиран стрес, со интензивен страв, со ужас, со беспомошност, со терор, со отсуство, со бес можат да остават последици кај жртвите и кај нивните блиски. Понекогаш влијанијата на трауматските настани остануваат уште долг временски период по нивното завршување. Тие траат и опстојуваат во потсвеста на единките со месеци и со години по трауматските настани, длабоко врежувајќи се во нивната меморија. Ако се со силен интензитет и ако траат доволно долго, тие можат да ги сменат и структурата на човечката личност, нејзиното понатамошно однесување и дејствување во средината.

Според современите психијатриски истражувања одговорот на индивидуите на траумите зависи од „видот на стресот, но и од индивидуалната можност за покажување емоции“ (Kozarić-Kovačić, Kovačić, Rukavina 2007:103). Начините на кои едно лице ќе реагира на трауматските ситуации се посебни за секоја индивидуа и се потпираат на повеќе фактори, како што се: досегашното социјално искуство, генетските особини, заштитните влијанија во моментот на траумата. Трауматскиот настан може да биде еднакратно искуство или да се повторува неколку пати или во

најекстремни случаи да опстојува постојано, каде што и оштетувањето на личноста е најголемо и со трајни последици. Во последниот случај непријатните искуства потполно го преплавуваат капацитетот на личноста да се носи со настаните и да ги интегрира мислите во сопствената одбрана. Во случаите кога единката прв пат се соочува со траумата, постои голема шанса за нејзино целосно надминување преку процесот на заборавање. Додека во случаите кога се доживува повеќекратно, таа може да остане во сеќавањето како организирано искуство, кое е дел од личниот идентитет на жртвата.

Траумите исто така можат да бидат колективни или да се протегаат на повеќе генерации и како такви да останат запишани како адаптациски искуства во биолошката основа на единките, како наследство од нашите предци, кои се пренесуваат на следните генерации. Така можеме да зборваме за трауматизирани заедници или цели генерации, кои доживеале природни непогоди или живееле во услови на воени состојби, на диктатури или минале низ други форми на тортура.

Психичката траума е одраз општеството во кое живееме

Психичката траума е многу честа појава во современото општество, кое можеме да го определиме како динамично, турбулентно, структурално, диференцирано и полно со најразлични други предизвици, кои доведуваат до создавање на отугени и несигурни поединци. Тие лесно стануваат подложни на низа трауматични искуства што се јавуваат како последица на нивната неинтегрираност во средината и во различните негативни влијанија од околноста во кои се развиваат. Според тврдењата на психијатрите посттрауматското стресно нарушување „се зголемило во последните дваесетина години за што значителна улога имаат војните и природните катастрофи“ (Kozarić-Kovačić, Kovačić, Rukavina 2007:102).

Едни од суштинските негативни причини за експанзијата на трауматските искуства во современиот свет се непостоењето одговорност за сопствените постапки, кои стојат во спротивност со длабинското согледување и практикување на човечката слобода и со суштината на моралните норми. Кога размислуваме во

насока да одговориме на прашањето која е подлогата за масовното ширење на траумите во современото општество, можеме да заклучиме дека чувството на несигурност е тоа што најмногу ги плаши и ги повредува индивидуите. Тоа е најјозострено, како што Зигмунд Бауман објаснува „секогаш кога талогот на социјализацијата ја губи својата цврстина“ (Бауман 2005: 397). При тој процес, како спонтанa реакција се забележува зголемување на „интензитетот на обидите за простирање“ на повеќе категории, кои сега, без оглед на постигнатата стабилност во минатото, „се распаѓаат“. Тоа распаѓање на системот на простирање, доведува до „нов светски неред или прераспределба на светот“ различен од оној во кој егзистираме сега. Секоја глобална прераспределба неминовно е проследена и со агресивност и со повреди од секаков тип.

Иако, современиот начин на живеење, влијае врз сите индивидуи, сепак, најчести жртви на траумите се децата и младите, кои сè уште немаат изградено капацитет за справување со нив. Нивната кривкост и подложност на најразлични повреди произлегува од младешката љубопитност, од страста за истражување и за освојување нови области од немирниот дух склон кон авантуризам, кој многу често ги доведува до непосакувани последици.

Теории за проучување на траумата

За толкувањето на траумата во западната цивилизација е создадена и теориска рамка, која ги истражува присутноста, претставувањето и влијанието на емоционалните и на телесните повреди во книжевните наративи. Интегрирајќи ги во себе психоанализата, културните студии и литературата, теоријата на траумата претставува една сложена дисциплина, која длабоко навлегува во суптилноста на трауматските искуства, особено оние што се однесуваат на: разновидни природни катастрофи, глобалните воени конфликти, агресивни меѓучовечки односи и лични кризи. Нејзините почетоци, како што објаснува професорката од Универзитетот од Харвард – Никол Сутерлин во статијата „Историјата на теориите за траума“, датираат од 1860 г. и се поврзани со истражувањата на британските лекари на состојбата,

наречена „железнички ’рбет“, која се однесува на пациентите што доживеале железнички несреќи и кои иако немале видливи физички повреди, сепак, се жалеле на парализа и на конвулзии. Значаен придонес во расветлувањето на овој мистериозен феномен дал берлинскиот невролог Херман Опенхајм (Hermann Oppenheim), кој го создал терминот „трауматска невроза“ – како посебен дијагностички ентитет, укажувајќи дека „разорното животно искуство може да предизвика невролошки и психолошки рани, аналогни на физичките“ (Sütterlin 2020:12). Како што елаборира Сутерлин, во исто време, во 1889 г., францускиот невропсихијатар Жан Мартин-Шаркот (Jean Martin Charcot) го поврзал овој мистериозен феномен со тогашната модерна хистерија на растројство, истакнувајќи ги улогите на наследените емоционални фактори и *нервниот шок*, како предизвикувачки агенси за ова психолошко нарушување. Неговиот студент Пјер Женет (Pierre Jeunet), во својата докторска дисертација *Автоматизмот на психологијата* (1889), ја открива клучната карактеристика на психолошката траума – дисоцијацијата, објаснувајќи ја „како процес со кој умот *разделува* настан кој е толку насилан или шокантен што не може да се интегрира (*синтезира*) во свеста“ (Sütterlin, 2020:13). Ова откритие на Женет, иако било направено пред појавата на Фројдовата психоанализа, бива потиснато од неа со моделот, кој, Фројд, во соработка со Јозеф Бауер (Josef Bauer), го развива подоцна. Во своите првични трудови, посветени на етиологијата на хистеријата, тие го усвоиле концептот на Женет за дисоцијација, надградувајќи го со теоријата на сексуалната злоупотреба во текот на раното детство, која подоцна ја отфрлиле и ја замениле со сфаќањето дека трауматските неврози потекнуваат од „динамиката на нагони присутни во детството“ (Sütterlin 2020:13).

Врз основа на сите овие сознанија од психоанализата во последната деценија на XX век се развиваат студиите за книжевната траума за кои се најзаслужни теориските истражувања на книжевната критичарка од Универзитетот во Корнел – Кети Карут, чиј пристап го нагласува доцнењето, како конститутивна и временска структура на траумата, односно таа објаснува дека траумата не може да се обработи во моментот на нејзиното појавување, туку се манифестира преку подоцнежни наметнати

мисли, ретроспективи, флешбекови и кошмари, кои ја прогонуваат жртвата. Таа е убедена дека она што ги прогонува жртвите во наративите на траумата „не е само реалноста на настанот, туку и реалноста на начинот на кој неговото насилство не е сè уште целосно спознаено“ (Caruth 1996:6). Едни од првите проучувачи на теоријата на траумата се книжевната теоретичарка Шошана Фелман и психијатарот од Универзитетот во Јел, Дори Лауб, со заедничката збирка *Сведоштво: Кризи на сведочењето во литературата*, во која ја манифестираат нивната грижа за зачувување на „шокот на неразбирливото пред обидот за негово толкување [...] преку процесот на негова текстуализација“ (Felman and Laub 1992: xx).

Две децении подоцна американскиот литературниот истражувач Џошуа Педерсон во текстот „Траума и наратив“ идентификувал три основни карактеристики на трауматските наративи. Според него тоа се: „отсуство: наративот бега до трауматски настан со помош на текстуални празнини или тишини; индирекција: текстот се фокусира на неповрзан настан, кој индиректно упатува на трауматски настан; повторување: текстот постојано се навраќа на трауматскиот настан“ (Pederson 2018: 101).

На овие наративни стратегии, Никол Сутерлин додава уште една, според неа важна карактеристика на трауматските наративи како што е техниката на разделување, односно „разделување на наративниот глас, како што е, на пример, удвојувањето на перспективата на нараторот“ (Sütterlin 2020: 20), на која, ние ја надоврзуваме и нарација раскажана од повеќе гледни точки, кои можат да дадат сосема различни гледишта на настанот.

Свесни за недоволниот број студии, кои ја аплицирале овие теориски сознанија, предупредуваме дека во книжевните анализи овие теориски поставки не треба да се користат како однапред зададени категории, туку треба да се сметаат како апликативни концепти произлезени од практиката, како концепти кои сè уште се во процес на формирање, чијашто практична употреба допрва треба да се докажува. Нивното применување во овој текст е со единствена цел да се истакне сложеноста на трауматските искуства, да се збогати претставувањето на реалната траума,

односно да се постигне ефект на реалност, кој ја возбуждува публиката, предизвикувајќи сложени емоции, кои подоцна ќе бидат искористени за влијание врз општествената стварност.

Траумата во контекст на книжевноста

Траумата како општествен и психолошки феномен е често обработувана тема и во литературните дела и во нивните теориски анализи, што пред сè се должи на нејзиното континуирано присуство насекаде околу нас.

Во историјата на литературата бројни се примерите на книжевни дела, кои ја третираат оваа тема, низ различни аспекти. На пример, во романот *Чийачој* (1995) на Берхард Шлинк колективната траума на холокаустот е разгледана преку архетипот на вина, наметната со процесот на судењето на инволвираните учесници во случувањата. Главната јуначка Хана Шмиц е една од директно посочените виновници, како чувар на затворот Аушвиц. Таа ја залечува својата траума од секојдневната грозоморна работа преку страсното читање или, според терминологијата на Фројд, со „зборувачки лек што врзува“. Во тоа бегство од реалноста, со посредство на литературата, го вовлекла и двојно помладиот љубовник Мајкал Берг, развивајќи искрена тајна врска со него. Петнаесетгодишниот Мајкал тогаш доживува душевни страдања поради ненадејно прекинатиот љубовен однос. Многу години подоцна, како млад адвокат, доживува уште подлабока траума обвинувајќи се себеси за предавство на човештвото кога дознава во кого бил заљубен.

Агресивните меѓучовечки односи најдобро се согледуваат преку романот *Љубена* (1987) на Тони Морисон. Во него авторката ја истражува траумата на ропството преку психичкото растројство на јуначката Сета, која е наведена да ги усмрти сопствените деца, мислејќи дека на тој начин ги заштитува од уште поголемите трауми што можат да ги снајдат ако паднат во ропство. И самата подложена на многу физички, сексуални и психички малтретирања од белите господари, таа, во еден момент на хистеричен напад (според третинологијата на Шаркот), го губи здравиот разум заедно со вербата дека животот на нејзините

потомци еден ден може да се промени и дека вреди да се живее за тој ден.

Празнината што ја остава отсутноста на главниот јунак во животите на најблиските луѓе, нивната меѓусебна отуѓеност, молчењето или неможноста да се сети на сообраќајната несреќа единствениот жив сведок, непосветеноста кон младите во процесот на растење и други морални дилеми се причини за личните кризи и трауми на јунаците од романот *Ноќиите кога заспивавме во Помпеја* (2021) на македонскиот автор Давор Стојановски.

Во него сосема концизно, низ прецизен дијалог и сугестивни пасажи, преку кои авторот намерно се оддалечува од темата на траумата, се претставуваат душевните страдања на родителите на двата исчезнати лика (Антон, кој е присутен само преку раскажувањето на другите ликови за него и Сара, која, кога неочекувано се враќа, одбива да зборува за нивната сообраќајна несреќа и за мистериозното исчезнување). Целиот роман е фокусиран на сообраќајната несреќа што ја доживуваат отсутните ликови, што индиректно упатува на централниот трауматски настан – исчезнувањето на Антон.

За разлика од повеќето литературни дела, во кои вниманието е насочено кон страдањата на жртвата, во овој роман повеќе се зборува за блиските на повредените личности и за нивните страдања преку постојаното потсетување на мистериозното исчезнување, ставајќи ја со тоа траумата во еден поширок социокултурен контекст, кој буди асоцијации какви се односите на современите родители со своите деца или како влијае современото општество врз воспитувањето на децата. Самиот наслов на романот потсетува на трагичниот историски настан – затрупувањето на римскиот град Помпеја од ерупцијата на вулканот Везув на 24 август 79 г. За него ништо не се знаело 1 600 години, сè до неговото случајно откривање во 1748 г., исто како што не се знае ништо за исчезнатите протагонисти од романот на Стојановски. Но, споменување на овој настан во романот и во неговиот наслов само ја подотвора вратата за слободните асоцијации на кои се препуштени читателите. Од нив се очекува, по индиректен пат, да донесат заклучоци за силината на болката, која ја предизвикува исчезнувањето.

Варирањето на раскажувачот во романот на Стојановски или постоењето на повеќе раскажувачи, преку чии гледни точки се опишуваат случувањата, ја потврдува тезата за употребената техника на разделување. На тој начин, наративното јадро на траумата е предадено од три агли, кои се испреплетуваат, надополнувајќи се меѓусебно со надеж дека ќе се најдат одговорите на многуте прашање, за да, на крајот, сите три приказни се слеат во интегралната свест за настанот, но без конкретно објаснување што се случило.

Сите овие карактеристики, но и многу други на кои ќе се задржиме подробно во продолжение, го вбројуваат овој роман на Стојановски во редот на трауматската проза.

Исчезнувањето како трауматско искуство

Како што веќе истакнавме исчезнувањето/отсуството на двата млади лика и страдањето на нивните родители се тематските нишки на кои се засновува овој четврт роман на Давор Стојановски со необичен метафоричен наслов *Ноќиите кога заспивавме во Помпеја* (2021). Станува збор за психолошки роман поделен во три дела, во кои, од различните перспективи на трите главни лика (таткото Кристијан, мајката Каја и госпоѓа Новицка) се објаснува приказната за мистериозното исчезнување на синот Антон и на младата девојка Сара. Местото на одвивањето на дејствието на романот не е прецизно посочено, така што опишаните настани не може да се лоцираат точно. Времето во кое е сместен романот е современото општество иако, самиот наслов на делото, асоцира на антиката, на трагичните случувања во Помпеја, укажувајќи дека траумата од исчезнувањето еднакво болно се доживувала и во минатото, исто како и во сегашноста. Романот спаѓа во редот на отворени романи со многу навестувања, неизвесности, мистериозни случувања, кои го држат читателот во исчекување до самиот крај и му даваат можност за дооформување на делото.

Дејството започнува со известувањето за сообраќајната несреќа, што таткото го прима со зачуденост и неверување, кое пренесено со неговите зборови гласи: „како да сакам да поверувам дали добро сум сфатил“ (Стојановски 2021:13). Всушност,

секоја лоша вест најпрвин инстинктивно се отфрла со недоверба, што претставува природен механизам на личноста за самоодбрана од непосакувани настани. Потоа настапува обидот за негирање на сознанието, што во дадениот случај е сведено на свесното размислување дека најверојатно не му се случило тоа на Антон затоа што: „Антон отсекогаш мрзеше да вози, а немаше ни сопствен автомобил“ (Стојановски 2021:14).

Незнаењето што се случило со нивниот син создава чувство на несигурност и на неспокојство, кое се рефлектира и врз телесните реакции на таткото Кристијан: „Срцето почна силно да ми чука. Не само од тоа што се изненадив, туку поради грдото чувство на чудна неизвесност“ (Стојановски 2021:14), раскажува таткото, останувајќи збунет пред веста што ја добива од полицијата неговата жена Каја. Еднакво непријатни се неговите чувства и кога оди на местото на кое се случил настанот. Необичните околности во кои настанала несреќата (бидејќи жртвите од превртената сина шкода исчезнале без глас и трага) за миг го збунуваат таткото, но набргу тој се созема, се вкочанува и како што самиот лик објаснува: „Се стресов и почувствував дека студот конечно најде место и во моето срце“ (Стојановски 2021: 9).

Мистериозното исчезнување на двата лика по доживеаната сообраќајна несреќа предизвикува зачуденост, напнатост, но и надеж за среќен крај и кај засегаатите ликови од романот и кај читателот. Таа напната, исчекувачка атмосфера ги буди читателските емоции на сочувство со настраданите и на нивните блиски, чии животи засекогаш се менуваат. Отсутноста на саканите од животите на ликовите на родителите отвара и многу други предизвици со кои тие треба да се справуваат, како што се: специфични психолошки состојби, емоционални страдања, морални дилеми итн.

Страв

По првичното чувство на сомнеж и неверување, кај таткото Кристијан се јавува возбуда и напнатост. Малку подоцна, по разговорот со службените лица, кога искрено кажува дека не знае каде бил упатен неговиот син со, за него, непознатото возило и со

непознатата сопатничка, повторно потпаѓа под необично чувство на страв:

„Оеднаш почувствував како нешто да почнува да се поместува под моите нозе. Како да завиваше во длабочините на земјата. Дури и ми се причини дека слушам придушен татнеж, а вибрациите од почвата полека ми се пренесоа низ вените. Сфатив дека ми се тресат нозете“

(Стојановски 2021:11).

Слично чувство на екстреман страв чувствуваа и војниците учесници во Првата светска војна, кои повеќе имале психички тегоби одошто рани од гранати. Нивната состојба Фројд ја анализира во делото *Заг принципите на задоволството* (1920), опишувајќи ја како „кршење на заштитниот ѕид“ на психата (Freud 1953, кн. 18: 29). Стравот што го чувствуваа тие бил непремостлив поради силниот интензитет на доживеаните настани.

Истиот страв, кој е помешан со трепет и со исчекување да се појави Антон од некаде, го чувствува и мајката Каја: „Стравот што и се всели во очите на Каја и натаму не ја напушташе. Можев убаво да го прочитам. Доколку ме погледнеш веројатно ќе забележеше дека сличен страв имаше и во мене“ (Стојановски 2021:18). Според толкувањата на Фројд, индивидуите што доживеале силни трауми не се способни да го интегрираат негативното искуство во својата веќе разрушена психа. Кај нив се јавуваат измешани чувства, кои, според долгогодишното практично искуство на работа со групи за надминувањето на траумите на филозофот Ханс Херлоф Грелан, во исто време се „исчекување, мечтаење, страв, состојба на возбудување која е проследена со задржан здив и напнатост“ (Grelan 2007: 118–119). Потоа следува возбуденоста, чијашто радост е потисната од стравот, кој преминува во самообвинувања.

Вина, обвинувања

Уште на првата страница од романот се споменува размислувањето за вината и за барањето на виновниците за трагичниот настан: „За миг ми се виде неумесно да ѝ припишам вина на природата за човековите неволји и несреќи, не можев да ја сметам

за соучесник во нашите лични трагедии“(Стојановски 2021:9), размислува таткото.

Исчезнувањето на триесет и едногодишниот син, без разлика што веќе десет години тој не живее со нив, повторно ги буди спомените кај таткото на малото дете Антон, кое, тој го држи за рака и за чии постапки чувствува одговорност. Обвинувајќи се себеси, тој жали што не му посветил доволно внимание и не бил близок со него додека растел. Во вториот дел од романот, кој е раскажан од перспектива на ликот на мајката Каја, себе обвинувањата се заменети со сомнежи и обвинувања на другите актанти во романот, кои, таа смета дека се одговорни за немилиот настан.

Неизвесност, сомнежи

Неизвесноста што ја чувствуваат родителите на исчезнатиот Антон, без трага и глас, ја продлабочува нивната траума. Тие се наоѓаат во состојба на неспокојно чекање и на надеж да добијат добри вести. Но, како што одминува времето, а истрагата не напредува, кај нив сè повеќе се јавува сомнежот дека нешто не е во ред, кој ги разорува од внатре. Стојат избежумени во недоумица како ќе се одвиваат понатаму работите.

Пред нив се испречуваат безброј неодговорени прашања и затоа тие спроведуваат сопствена истрага за немилиот настан организирајќи средби со Антоновите некогашни пријатели, запознавајќи се со родителите на Сара, од кои очекуваат искрени одговори дали двете млади лица се познавале од порано или можеби биле во врска, или можеби полицијата им соопштила нешто што очекувале да биде споделено со нив.

Од вториот дел на романот, раскажан од перспектива на мајката Каја, дознаваме дека таа се запознава со геј-љубовникот на нејзиниот син и од него ја добива информацијата за пријателството на Антон со една постара личност, за која подоцна сфаќа дека е таткото на Сара. Ова сознание буди дополнителни сомнежи кај неа дека семејството на Сара крие нешто од неа. Нејзините доживувања на траумата и сознанијата за настанот се сосема различни од татковите реалистични и одмерени реакции.

Но, и кај двајцата родители е присутен механизмот на повторување и повторно доживување на стресот.

Повторување

Повторувањето на вознемирувачките соништа што како спомени се вртат во главите на жртвите се карактеристични однесувања за посттрауматскиот синдром. Според Сутерлин, тие „флешбекови, реактивирања и дисоцијативни состојби“ ја чинат и поетиката на тауматската книжевност (Sütterlin 2020: 19). Како што објаснува Карут, поради структура на „вродената латентност“, „трауматскиот настан не се доживува како што се случува“, туку се враќа да го прогонува субјектот на искуство преку „повторени, наметливи халуцинации, соништа, мисли или однесувања кои произлегуваат од настанот“ (Caruth 1995: 4, 8).

Ваквата состојба ја бележиме и во романот на Стојановски преку мислите, кои, без престан, се вртат во главата на таткото:

„Мислев на Антон и се прашував што се случува со него, каде се наоѓа, која е неговата површина што го сокрива – небото или водата или едноставно испарил во воздухот? Се стресов од страшната наезда на грдите мисли па повторно ми се врати сликата на превртениот автомобил ...и одеднаш ме сепна страшната помисла – што ако оние зборови од пред три седмици се последното нешто што сме си го рекле?“

(Стојановски 2021: 20–21).

Повторното враќање на мислите на трагичниот губиток е карактеристична манифестација на стресна ситуација со која треба да се справат личностите од романот. Тие најчесто, според сфаќањата на Фројд, се принудени одново да ја доживуваат траумата во своите сонови или во мислите, кои ненадејно се појавуваат и видно ги вознемируваат пациентите. Но, тоа одново доживување на траумата е патот по кој се одвива лекувањето и чија цел е да се постигне „помирување со потиснатиот материјал“ (Freud 1950: 152). На тој процес му претходи отпорот што го даваат пациентите. Но, според Фројд, „колку е поголем отпорот, толку повеќе е потребно повторување на доживеаното, коешто ќе го замени паметењето“ (Freud 1950: 151). Повторувањето се

одвива преку водени психотераписки сесии, кои се потпираат на разговор, кој би требало да води до оправување од стресот. Тоа е долг и макотрпен процес, кој некогаш трае доживотно, што секако зависи од погледот на светот на индивидуата.

Оптимизмот наспроти губењето доверба

Интересни се различните начини на кои реагираат двете мајки на исчезнатите деца. Повредата што ја доживуваат е еднаква за двете, но начинот на нивната реакција е сосема спротивен, што секако зависи од нивниот ментален склоп, од тоа како го доживуваат светот тие и настаните околу себе. Различните однесувања се условени од тоа дали нивните реакции и чувства се поблиску до негативниот поглед на свет (кој е вроден и нашите предци го користеле за да преживеат) или се ориентирани кон позитивните емоции (карактеристични за индивидуите исполнети со доверба и со ведрина). Двата спротивни погледи на свет на различните индивидуи зависат од тоа која половина од нивниот мозок е поактивна. Имено, практичните невролошки истражувања покажуваат дека испитаниците кај кои левата хемисфера од мозокот е поактивна се оптимистички ориентирани, за разлика од поголемиот број луѓе кај кои десната хемисфера е поактивна и тие обично гледаат песимистички на настаните околу нив (Hecht, 2013). Всушност, општите верувања на една индивидуа во себеси и во својата способност да го контролира живот претставуваат клучен елемент што ги одредува ставот на личноста. Песимистите обично веруваат дека настаните во нивните животи се однапред одредени и раководени од надвор, наспроти оптимистите, кои се сметаат себеси за активни чинители на својата судбина и веруваат во своите способности да влијаат врз другите и врз околината.

Спротивно на реакциите на реалистички настроениот лик на Каја, ликот на Вероника – мајката на исчезнатата Сара, инстинктивно чувствува дека ќерка ѝ ќе се врати бидејќи со неа „имале зачудувачки цврста поврзаност“ (Стојановски 2021: 28). Вероника верува во силата на желбата, во моќта на позитивната мисла, во спиритуалноста: „Дури и кога не биле една до друга, Вероника ја чувствувала блискоста на Сара“. Како што наведува Стојановски „... можела да насети како и е дури и кога биле физички

оддалечени“ (Стојановски 2021: 28). Приврзаноста на индивидуите, како што е Вероника кон оптимизмот, е голема и покрај неговата ирационалност затоа што им помага на поединците да се справат со непознатата иднина, влевајќи им самодоверба.

Од друга страна, оптимизмот и спокојството со кои раскажува Вероника за исчезнувањето на Сара, ја иритира и ја навредува Каја, која спротивно на неа, смета дека лажната надеж е неумесно и штетно однесување, па затоа ја прекорува со зборовите: „кога наеднаш се губи нечиј траг, не смее да се зборува за него со толкава ведрина“ (Стојановски 2021: 28).

Сепак, оптимизмот на Вероника вродува плод и во продолжението на романот се случува ненадејното враќање на Сара, која како да била повикана од силната верба на мајка си. Истражувањата на невролозите покажуваат дека оптимизмот може да се стимулира преку манипулирање со физичката активност на мозокот. Истражувачот од областа на невронауката Дејвид Хеч во студијата „Невралната основа на оптимизмот и песимизмот“ покажува дека „селективната обработка на информации која се фокусира на позитивната страна и ги игнорира негативните информации води до оптимизам и дека овој процес вклучува слабење на активноста во одреден регион на десната хемисфера“ (Hecht 2013). Доверба на Вероника во добриот резултат на настаните ја смирува желбата да размислува што се случило точно со исчезнатите личности, наспроти неспокојството што го покажува Каја, која спроведува сопствена истрага и подробна анализа, за да ја објасни и да ја открие мистериозната случка.

Со воведувањето на категоријата *йогледоѝ на свеѝ* влегуваме во просторот обременет со спротивставени начини на дејствување, карактеристични и за толкувањето на недостатокот на сеќавањето во пострауматските состојби.

Молк и недостаток на сеќавање

Молкот и недостатокот на сеќавање, непосредно по доживеаната траума, претставува неможност на единката да ги зачувува или пак да се сети на минатите искуства. Тие можеат да бидат нарушени или изменети од траумтскиот процес низ кој

поминува мозокот, кој, во одредени случаи доведува до фрагментирани или до потиснати сеќавања – како што нагласува Фројд во своите психијатриски истражувања: „заборавањето е главно ограничено на распуштање на мисловните врски, на неуспехот да се донесат вистинските заклучоци и да се изолираат сеќавањата“ (Freud 1950: 149).

На оваа теза за „недостаток на сеќавања“, застапувана од постструктуралистичките истражувачи, како што се: Кети Карут, Џудит Херман и други ѝ се спротиставуваат претставниците на когнитивистичкиот пристап. Џошуа Педерсон, на пример, потпирајќи се на работата на Ричард Мекнали (Richard McNally) и други когнитивни научници, во статијата „Говор, траума: кон ревидираното разбирање на теоријата за книжевната траума“ дава аргументи против постструктуралистичката Карутова теорија на траума и вели: „... трауматската амнезија е мит и жртвите можат да изберат да не зборуваат за своите трауми, има малку докази дека тие не можат“ (Pederson 2014: 334). Педерсон, во текстот „Когнитивни пристапи кон траумата и литературата“ (Pederson, 2020: 221–222), елаборира зошто се случува заборавањето, наведувајќи ги сознанијата на психолозите Анке Елерс (Anke Ehlers) и Дејвид М. Кларк (David M. Clark), изнесени во статијата „Когнитивен модел на посттрауматското стресно растројство“ (2000) дека трауматските и нетрауматските сеќавања се кодирани различно. Надоврзувајќи се на овие сознанија тимовите, предводени од британскиот психолог Крис Бруин (Chris Brewin), во статијата „Наметливи слики во психолошки нарушувања: карактеристики, нервни механизми и импликации за третман“ направиле разлика меѓу ситуационски достапни мемории (SAM) и вербално достапни мемории (VAM). Според нивните истражувања, првите се „засновани визуелно“ и „не можат да се асоцираат свесно“, додека вторите можат свесно да се асоцираат и да се изразат со зборови (Pederson 2020: 221–222). Бруин и соработниците (2010) тврдат дека кај жртвите со ПТСН се случува грешка, така што многу информации што вообичаено би биле зачувани како VAM, се складираат како SAM.

Овие два различни пристапи кон толкувањето на молчењето на жртвите на посттрауматското стресно растројство можат јасно

да се препознаат во наративот на романот на Стојановски. Од една страна е присутен молкот и неможноста на девојката Сара да го објасни исчезнувањето на Антон, а од друга страна се јавува сомнежот и неверувањето на мајката Каја дека Сара навистина не може да се сети како се одвивал настанот и што се случило точно. Поради тие сомнежи дека Сара избира да не зборува за несреќата, расте притисокот придружен со изразена агресивност кон неа и кон нејзиниот избор.

Агресивност

Мајката Каја е поблиска емотивно со синот и чувствува неизмерна болка, која ја изразува со агресивно однесување кон сите околу неа. Таа агесијата најпрвин ја насочува кон полицецот, кого, како што забележува Кристијан: „строго го погледна. Дишеше луто и го гледаше презриво, можам да забележам дека сака да му ја истргне шољата кафе од рацете и да му ја удри од глава. И бев сигурен дека нешто ќе му свика, но сепак се предомисли“ (Стојановски 2021: 17).

Агресивноста потоа расте и се насочува кон можните сторители на траумата, кон исчезнатата девојка, кон нејзините родители и повторно кон Сара кога таа се појавува ненадејно. Сознанието дека Сара се вратила, а Антон сè уште го нема, ја исполнуваат со гнев, но и со надеж дека тој ќе се врати и дека Сара сигурно знае каде е тој. Затоа, кога сопругот ѝ ја соопштува веста дека Сара се вратила, секавично и налутено го испрашува: „кога дошла?, како се вратила?, што рекла?, како изгледа?, зошто не нè контактирала порано?“ (Стојановски 2021: 46). И кога дознава дека Сара одбива да зборува, агресивноста кон девојката и кон нејзините родители се претвора во болен врисок бидејќи очекуваната помош за расветлување на случајот не доаѓа.

Она што современите психијатри го објаснуваат, дека раздразливоста и нападите на гнев и на агresiја можат да бидат производ на повторното одигрување на траумата од минатото (Kozarić-Kovačić, D., Kovačić, Z., Rukavina, L. 2007) се однесува и на несоодветните реакции на Каја. Најверојатно, Каја одново ја доживува истата траума при ненадејното појавување на Сара. Таа повторно се вознемирува надевајќи се на поволен резултат, кој

конечно исчезнува поради молкот на девојката. Меѓутоа, евидентно е дека зад непријателството и агресијата на Каја кон девојката Сара стои длабоката болка и тагата за исчезнатиот син.

Тага

Тагата, како што објаснува филозофот и тренерот за личен развој Ханс Греланд, се јавува кога нешто ќе изгубиме. Но „тагата не е само однос кон отсутноста, таа е и копнеж кон она што недостасува... на кое му даваме вредност“ (Grelan 2007: 79). Бидејќи тагата е дел од нашиот предреклексивен вредносен систем, тој смета дека таа не е производ на размислување, туку дека е спонтан однос кон светот, односно кон отсутноста во светот што си го претставуваме ние преку процесот на мечтаење за нешто што ни било драго. Тагата е „индиректно искажување љубов (приврзаност) кон саканите личности (предмети или можности) кои нè напуштиле“ (Grelan 2007: 80). Најдлабока тага чувствуваат оние што се најблиски со отсутната личност, оние чија приврзаност е најсилна, каква што е љубовта на мајките кон своите деца со кои некогаш биле едно цело. И самата состојба да се изгуби нешто што некогаш било дел од нас (од нашето себство), нешто што некогаш многу сме го сакале, ја поттикнува тагата. Размислувајќи во тој контекст можеме да заклучиме дека тагата значи да се изгубиме себеси.

Тагата е процес, кој мораме да дозволиме да се случи и низ кој мораме да поминеме, за да можеме да се вратиме повторно во животот. Мајката Каја се труди да ја излечи тагата со промена на животната средина и на своите досегашни интереси. Таа се разделува со сопругот, своеволно се пензионира и живее сама со спомените длабоко врежани во нејзината потсвест. Единствена преокупација ѝ е грижата за трауматизираното куче на кое му се посветува затоа што ја потсетува на син ѝ, кој многу сакал кучиња. Но, со тој начин на живот, таа се губи себеси и своите интереси. Одлучно ја одбива и понудата, од некогашната пријателка и колешка, да се врати повторно на работа. Очајува во својата самотија, тешко справувајќи се со новонастанатата ситуација.

Отсутноста на саканата личност, покрај тоа што предизвикува длабока тага, остава и болна трага во животите на оние што продолжуваат да живеат со сеќавањата за оние што не се веќе меѓу нас. Таа болка е толку посилна затоа што се работи за исчезнување на сопственото дете.

Болка

За одбележување е примената на постапката на раскажување во прво лице, која го прави романот сугестивен, непосреден, со впечатливи пасажи, кои длабоко ја разоткриваат интимата на јунаците, нивните неизлечиви болки и страдања. „Јас сум безначајна, но имам чувство дека нешто важно ми се измолкнува“ (Стојановски 2021:163), со омаловажување гледа кон самата себеси г-ѓа Новитцка (некогашната девојка Сара), потоната во неизмерна болка по трауматските искуства од младоста.

Психолозите и невронаучниците постојано ја истражуваат траумата и го подобруваат нашето разбирање за неа. Повеќето од нив тврдат дека имаме уште многу да научиме за начините на кои мозокот и телото ја обработуваат психичката болка. Еден од начините е секако длабоката тага поради неможноста да се надомести загубата, која, во некои случаи, може да прерасне во апатија, па дури и во отуѓување од пријателите и од средината во која се одвивал дотогашниот живот. Единствено што чувствува г-ѓа Новитцка е здодевната тишина и задушливоста на осаменоста, која ја притиска и ја пече, оставајќи длабоки рани во нејзината крива душа.

Начинот на кој е претставен трагичниот настан во третиот дел од романот, презентира преку доживувањата на г-ѓа Новитцка, по многу нешто се разликува од останатиот роман. Имено, нарацијата е непрекината и дифузна со нагласување на многу нејасни доживувања, кои испливуваат од нејзината потсвест. Тоа е нарација прилагодена да ја изрази траумата со сите нејзини болни преживувања и непознаници и се должи на начинот на кој реагира Сара на траумата. Имено, тим од психолози, предводени од Рут Ланиус (Ruth Lanius), набљудувајќи различни реакции на иста траума кај различни индивидуи, утврдиле дека постојат два типа реакција. Сара очигледно спаѓа во оние типови

со „суштински дисоцијативна презентација, која вклучува искуство на изменети состојби на свест поврзани со траумата (TRASC)“ (Frewen & Lanius 2015: 4), наспроти реакциите на нејзината мајка Вероника, која спаѓа во типовите на кои „им недостигаат дисоцијативни елементи, кои чувствуваат вознемиреност која се одвива во рамките на нормалата (NWC)“ (Frewen & Lanius 2015: 4).

Морални дилеми

Читателот на овој роман останува зачуден пред бројните морални дилеми, кои се отвораат пред него. Стоејќи длабоко запретан во незнаењето и во претпоставките, се запрашува себеси што им се случило точно на исчезнатите јунаци? Во што биле вмешани? Дали врз нив било извршено некакво насилство? Дали биле само неми сведоци на туѓи злодела или и самите имаат вина? Дали сообраќајната несреќа се случила од невнимание, а исчезнувањето на возачот е поврзано со избегнување одговорност? Овие и многу други прашања ќе останат неодговорени бидејќи се прекриени со превезот на отсутното (преку ликот на исчезнатиот Антон) и длабоко се закопани во молкот на мистериозниот лик на Сара.

Недофатливоста на вистината предочена преку раскажувањето од перспектива на госпоѓа Новицка ни отвора една друга димензија на текстот. Како што самиот автор објаснува во едно интервју дадено за дневниот весник *Нова Македонија*: „Ова гледиште на крајот од романот треба да ни укаже дека, во одреден миг, вистината и реалноста што ни биле на толку близок допир, лесно се претвораат во далечен и неразбирлив спомен. Она што цврсто сме го познавале и засведочиле еден ден може да стане тајна и за нас самите, каква што била и за сите други“ (Стојановски 2022). Романот останува отворен, со безброј недоречености, прашања и дилеми, кои остануваат неодговорени и никогаш нема да бидат разоткриени бидејќи остануваат заробени во потсвеста на исчезнатата девојка – веќе остарената госпоѓа Новицка. Од време на време се појавуваат како краток проблесок или потиснати нејасни соништа измешани со реалноста. Со ваквиот

концепт на отворени неодговорени прашања, празнини и нејаснотии во текстот авторот Стојановски ја потврдува тезата дека книжевното претставување на траумата ја отвора тезата за „нечитливото“, „неискажливото“ нејзино толкување. До истата констатација доаѓаат и теориските размислувања за односот меѓу јазикот и траумата обележан со синтагмата „недофатливо искуство“.

Заклучок

Искажувањето на траумата во овој роман се одвива преку другите, преку нивните перцепции и приказни, преку влијанијата што ги остава мистериозното исчезнување или отсутноста на главниот протагонист врз најблиските, преку нивните согледби, емоции и страдања. Тие се јавуваат како наратори, кои ја прераскажуваат приказната во рамките на своите светогледи. Со ваквата структура приказната се става во рамка или во контекст, кој го дистанцира вистинскиот настан од приказните за него.

Отривањето на мистериозното исчезнување е основниот мотив, кој го влече целото дејствие напред и околу кое, како концентрични кругови, се плетат прераскажаните искуства на родителите на настраданите. Околу нивните доживувања, емоции и страдања се одвива и теориската анализа на романот, која, во себе, ги вклучува главните постулати на современата теорија на траумата, како што се: недостатокот на сеќавање, доцнењето или повторувањето на вознемирувачкиот настан, недофатливоста на траумата со посредство на говорот.

Користејќи ги овие теориски сегменти, авторот Стојановски ја гради главната структура на романот, која се карактеризира со директно поставување на проблемот, преку раскажувањата на трите наратори: Кристијан, Каја и г-ѓа Новицка. Изборот на авторот се потпира на ставот дека романот мора да биде предизвикувачки по форма за да може да им поставува прашања на читателите. Оваа форма на книжевен израз, тој ја поврзува со фактичкото доживување на траумата и на тој начин го постигнува ефектот на провоцирање на совеста на современиот читател.

Самата рамка на фикцијата и оставањето на неразрешени прашања, кои се однесуваат на толкувањето на мистеријата, се однесуваат на најважните поставени прашања од авторот, а тоа

се: може ли траумата да се излечи и до кој степен? Одговорите секако не ги дава авторот, туку тоа се очекува да го сторат читателите.

Литература/References:

- Бауман, Зигмунд. (2005). *Постмодерна етика*. Скопје: Темплум. [Bauman Zygmunt. A Postmodern ethics. Skopje:Templum]. (In Macedonian)
- Caruth, Cathy. (1995). *Trauma: Explorations in Memory*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Caruth, Cathy. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Felman, S. and Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, London: Routledge.
- Freud, Sigmund. (1953–74) *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, trans.J. Strachey, London: Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. (1950) “Remembering, Repeating and Working-Through (Further Recommendations on the Technique of Psychoanalysis II) [1914]”, in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Working-through Sigmund Freud*, vol. 12 (1911–1913), J. Strachey and A. Freud (eds), London: The Hogarth Press, 145–157.
- Frewen, P. and Lanius, R. (2015) *Healing the Traumatized Self: Consciousness, Neuroscience, Treatment*. New York: Norton.
- Grelan, Hans. H. (2007). *Filozofija osećanja*. Beograd: Geopoetika. [Grelan. Hans. H. 2007. Philosophy of feeling. Beograd: Geopoetika]
- Hecht David: (2013). „The Neural Basis of Optimism and Pesimism”. *Experimental Neurobiology*. September, 22 (3): 173-199. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3807005/> (accessed April 1, 2024)
- Јачевска, Сања. (2022). Лесно е да обвиниш секого, исто како и да не обвиниш никого. (интервју со Стојановски, Давор) *Нова Македонија*. 8.06.2022 [Jačevska Sonja. It is as easy to blame everyone as it is to blame no one. (interview with Stojanovski, Davor) *New Macedonia*. 8.06.2022] (In Macedonian) <https://novamakedonija.com.mk/prilozi/lik/lesno-e-da-obvinish-sekogo-isto-kako-i-da-ne-obvinish-nikogo/> (accessed April 1, 2024)
- Kozarić-Kovačić, Dragica, Kovačić, Zrinka, Rukavina, Lea. (2007). *Posttraumatski stresni poremećaj [Posttraumatic stress disorder]*. https://www.researchgate.net/publication/27205970_Posttraumatski_stresni_poremećaj (accessed April 1, 2024). (In Croatia)
- Pederson, Joshua. (2018). “Trauma and Narrative”, in J. R. Kurtz (ed.) *Trauma and Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 97–109.
- Pederson, Joshua. (2014). „Speak, Trauma: Toward a Revised Understanding of Literary Trauma Theory”. *Narrative*. October 22(3): 333-353.
- Стојановски, Давор. (2021). *Ноќите кога заспивавме во Помпеја*. Скопје: ИЛИ-ИЛИ. [Stojanovski, Davor. (2021). *The nights when we fell asleep in Pompeii*. Skopje: ILI-ILI] (In Macedonian)

Sütterlin, Nicole A. (2020). „History of trauma theory”. In *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. (Edited by Davis Colin and Meretoja Hanna). Routledge the Taylor & Francis Group: London and New York.